ԴՈԼԻ-ՄԱՀՐԱՄԱ

ՊԱՏՄԱԿԱՆ ՊՕԷՄ

(1752—17?6)

Ա

Սարի գլխին տխուր ժպտաց Ղարաբաղի արևը,
Ձորաբերդի անտառներին տուաւ վերջին բարևը։
Զանգակները մենաստանի մելամաղձոտ ղօղանջում,
Աղօթարար սուրբ հայրերին եկեղեցի են կանչում։
Եւ ջերմեռանդ սուրբ հայրերը ահա եկան տաճարը,
Ժամերգութիւնն սկսեցին՝ ձեռքին խաչ ու խաչվառը։
Ջերմ աղօթք են նոքա յղում Տէր Աստուծուն ողորմած,
Որ Նա փրկի աղէտներից Հայոց ազգը որբացած։

Բ

Նայի՛ր ահա այն վիթխարի աշտարակին ահաւոր,—
Խոժոռադէմ կանգնած է նա՝ իբրև տխուր սգաւոր։
Նորա միջին նստած է լուռ մի աբեղայ դառնացած,
Իր միաբան ընկերներից անջատուած ու բաժանուած։
Չէր մասնակից երեկոյեան ժամերգութեան տաճարի—
Բազմախորհուրդ նստած է նա աշտարակում վիթխարի։
Աղօթք, մաղթանք, ժամերգութիւն չէին նորան հրա-
պուրում,—
Նա յուզուած էր, նա այլայլուած... Նա աղօթել չէր
կարում։

Գ

Ի՞նչպէս, ի՞նչպէս նա աղօթի սրտով յուզուած, վիրաւոր,
Երբ ամեն տեղ լսւում է լաց ու հառաչանք բիւրաւոր։
Ի՞նչպէս նստի մենաստանում նա անտարբեր ու խաղաղ,
Երբ պարսիկը հիմնայատակ կործանում է Ղարաբաղ.

Երբ Փանահ-խան հայ աշխարհի սրտում դրած էր բոյնը,
Օձի նման՝ թափում է խեղճ հայի գլխին իր թույնը։
Բաւական է... Էլ չի կարող մնալ այստեղ սուրբ հայրը—
Նա թողնում է մենաստանը, սրբանուէր իր վայրը։

Դ

«Մնա՛ք բարեաւ, ո՛վ սուրբ տաճար եւ Քրիստոսի
սուրբ սեղան»,—
Աշտարակը թնդացնելով՝ գոչեց յուզուած աբեղան.—
«Թո՛ղ այսուհետ՝ սուրբ խաչի տեղ՝ ձեռիս սուրը շողշողայ,
Իմ մահաբեր, ահեղ սրից թո՛ղ թշնամին դողդողայ։
Արիւնավրէժ կրօնաւորիս թո՛ղ նախատեն ամենքը—
Ես մինչև մահ ու կախաղան էլ չեմ թողնիլ իմ զէնքը։
Թո՛ղ ինձ կոչեն *խենթ աղեղայ* [1]), ինձ ծանակեն աշ-
խարհում—
Պիտի անվերջ արիւն թափեմ ռազմի ահեղ դաշտերում։

«Էլ այսուհետ՝ ես չեմ լսիլ զանգակների զողանջիւն,—
Զանգակի տեղ՝ պիտի լսեմ հրացանների շառաչիւն։
Սուրբ տաճարի անուշահոտ կնդրկի ու խնկի տեղ՝
Ես մահաբեր վառօդի հոտ պիտի շնչեմ ամեն տեղ։
Ընկերներիս, եղբայրներիս կ'ըլնեն ոչ թէ սուրբ հայրեր,
Այլ ահաւոր և անողորմ նիզակակից հայ քաջեր։
Թո՛ղ իմ *վարձը* լինի ոչ թէ սուրբ օրհնութեան կոնդակը,
Այլ ոսկերիմ ու գարշելի մեր թշնամու գնդակը...»

Ե

Կէս գիշերին գեղ լուսինը՝ ամպերի մէջ լողալով՝
Հանդարտ ու վեհ ընթանում էր, արծաթի պէս շողալով։
Նուշաւայ բարձր, գոռոզ բերդը, մինչև երկինք վերացած՝
Լուսնեակի տակ մըրափում էր, հսկայի պէս՝ լուռ կանգ-
նած։
Գարգար գետը բերդի տակին բարձրամրմունջ վշշալով,
Ընտապում էր Թարթարի մօտ, քարափները մաշելով։
Քարափները երկու կողմից կամարի պէս՝ կըռացել,
Գետի վերայ ապառաժոտ կամուրջ[2]) էին կառուցել։

Զ

Կամուրջի մօտ կէս գիշերին մի վիթխարի ձիաւոր՝

Դաժան դէմքով լուռ դիտում էր հսկայ բերդը՝ ահաւոր։
Լուսնեակի տակ շողում էին նորա փայլուն զէնքերը,
Ահ ու սարսափ էին թափում նորա ահեղ աչքերը։
Նա կարել էր բերդի ճամբան, արթուն աչքով միշտ հսկում.
Նորա ահից այն կողմերով էլ պարսիկ չէր անց կենում։
Այնտեղ արդէն ճանապարհին՝ այն սեպացած ժայռի մօտ՝
Թափուած էին պարսիկների դիակները արիւնոտ։

Է

Շուշուայ բերդում քնած էին զօրապետ ու զօրական.
Սակայն այնտեղ իր պալատում դեռ արթուն էր Փանահ-Խան։
Ողջ գիշերը նստած էր նա— քուն չէր գալիս աչքերին.
Նա յուզուած էր և անձնատուր մռայլ ու սև մտքերին։
Օձի նման՝ ներս սողալով հայ աշխարհը որբացած,
Հայ աշխարհի սրտի միջին որդնի նման՝ բուն դրած,
Այժմ նստած՝ նա տանջւում էր սև մտքերից բիւրաւոր....
Դառը վիշտը կեղեքում էր նորա սիրտը վիրաւոր։

Ը

Այդ քնչ ծանր քար էր ճնշում խանի սիրտը բարբարոս.
Ո՞վ էր մաղում նորա հոգին ամբարտաւան ու գոռոզ։
Այդ քաջ Դալի-Մահրասան էր— այն արեղան ահաւոր,
Որ թուրքերի արեան գետով հեղեղում էր սար ու ձոր։
Բերդի տակին, գիշեր-ցերեկ կտրած Մազէ-կամուրջը,
Իր զինակից քաջերի հետ ահ էր սփռում նա շուրջը։
Այն օրուանից, երբ հեռացաւ Եղիշէի[3]) սուրբ վանքից,
Սուրը ձեռին՝ քանի՛-քանի՛ թուրքի զրկեց նա կեանքից։

Քանի՛-քանի՛ պարսիկ զինուոր գնդակահար նա արաւ.
Քանի՛ սէյիդ նա կոտորեց բանտում սոված ու ծարաւ։
Քանի՛-քանի՛ մօլլա, դէրվիշ քաշեց, տարաւ նա ձորը
Ու պատառեց իր կեռ թրով նոցա սիրտը ու փորը։
Քանի՛ պարսիկ զօրապետներ կախեց ծառին պարանով.
Քանի՛ անգամ Դարգար գետը ներկեց կարմիր արիւնով...
Քանի՛ անգամ նորան փորձեց կործանելու Փանահ-խան,
Սակայն ի զո՛ւր...Մնաց անյաղթ Հայոց հզօր արեղան։

Թ

Առաւօտեան, երբ երկինքը յուզուած՝ իբրև հրեղէն ծով՝
Դալարազարդ սարի գլխին բռնկուեցաւ ալ բոցով.—
Մինարէթի գլխից հնչեց Մուհամէդի աղանը.
Ցոգնած՝ չոքեց աղօթելու Շուշուայ բերդի գազանը։
Աղօթում էր նա Ալլահին, որ զօրութիւն տայ իրան՝
Հայոց ազգը կործանելու ու ջնջելու յաւիտեան։
Աղօթում էր նա Ալլահին, որ երկինքը պատռի
Ու շանթահար տնի վերից Մահրասային քաջարի։

Ժ

Մեծ խորհուրդ կայ այսօր բերդում։ Վշտամոլորութիւնք խանը՝
Ցենուած փափուկ, թաւշէ բարձին ծխում է իր դալլանը։
Խանի առաջ կանգնած է մի հրու, խոնարհ մանկլաւիկ,
Կրակի համար գօտկի միջին խրած ոսկէ ունելիք։
Ներկայ էին պարսից յայտնի մօլլաները, մեծերը.
Ներկայ էին Փանահ-խանի զօրքի բոլոր պետերը։
Խանի կողքին, ծաղկանկար գորգի վրայ լուռ բազմած,
Մտածում էր հայոց Մելիք Շահնազարը՝ ազգուրաց։

ԺԱ

Այն՝ օրուանից, երբ Շահնազար գաւառաճանեց հայ ազգին,
Իր սեփական Շուշուայ բերդը տուաւ լպիրշ ժանտ պարսկին—
Գիշեր-ցերեկ նա անձնատուր Փանահ-խանին ոխերիմ,
Դարձաւ նորա սրտին մօտիկ բարեկամը մտերիմ։
Այժմ նստած խանի կողքին՝ պալատումը փառաւոր,
Հայի համար նա լարում էր որոգայթներ նորանոր։
Այնտեղ էր և հայի մատնիչ՝ Խաչէնի զեղխ Միրզախան,
Որին, իբրև վարձատրութիւն, մելիք կարգեց Փանահ-խան։

ԺԲ

Մտածում էր խանը երկար, հարցնում խորհուրդ բոլորից—
Ի՞նչպէս Դալի Մահրասային ջնջի խպառ աշխարհից։

Նա խնդրում էր իր հնարագէտ մօլլաներին սրբամիտ,
Որ հնարքներից հիւսեն ուռկան, որսան «հային չարամիտ»։
Խորհուրդ էին անում երկար մօլլաները ու խանը,
Սակայն չէին կարում հիւսել Մահրասայի ուռկանը։
Խորհուրդ էին անում նոքա, երկար տալիս խելք-խելքի,
Բայց խորհուրդը մնում էր միշտ դարձեալ առանց մի ելքի։

ԺԳ

«Պարտքըս լինի, – կուրծքը ծեծեց Շահնազարը դաւաճան.—
Իմ սրբազան պարտքը լինի, որ այդ գործին տամ վախճան։
Ամեն հնարք, ամեն միջոց գործ կը դնեմ անպատճառ,
Որ գարշելի աբեղային ինքս պատժեմ չարաչար։
Մեր աշխարհի հզօր խանը թող լինի ողջ, անսասան.
Ես չեմ թողնիլ, որ կենդանի մնայ լպիրշ Մահրասան։
Դուք ամենքդ հանգիստ կացէք, անհոգ կացէք ու խաղաղ.
Ամեն բան իմ ձեռքից կը գայ, վկայ է ողջ Ղարաբաղ։

«Ես այն Մելիք-Շահնազարն եմ, որ իր սրով ահաւոր
Իշխեց ամբողջ Վարանդային ու նրաւաճեց սար ու ձոր։
Ես այն Մելիք Շահնազարն եմ, որի բերդին անառիկ
Չէ յանդգնում մերձենալու Խամսայի ոչ մի մելիք։
Ես այն Մելիք-Շահնազարն եմ, որից ոչ թէ աբեղայ,
Այլ մեր ամբողջ Հայոց ազգը կը սարսափի, կը դողայ։
Այնպէս ջարդեմ, այնպէս փշրեմ Մահրասայի պօպոզը,
Որ աշխարհից անհետանայ նորա իզը ու թոզը։»

ԺԴ

—«Ա՜յ մաշալլա, այ ափարըմ մեր քաջ Մելիք-Շահ-նազար,
Գոչեց խանը.—չը կայ ոչ ոք, որ քեզ լինի հաւասար։
Ո՛չ Իրանում, ո՛չ Թուրանում իգիթ չըկայ քեզ նման.
Սաղ աշխարհի իգիթները թող նախանձեն քո անուան։
Այն օրուանից, երբ որ դարձար իմ ջուխտ աչքի դուլոյը,—
Քեզ վերայ է եղել միայն սրտիս բոլոր իմ յոյսը։
Հայ տեղովդ դու եղել ես իմ աչ թևը ամեն օր.
Միշտ եղել ես դու թուրքերի բարեկամը մերձաւոր։»

ԺԵ

Պըլը-Պուղին [4]) Շահնազարի խեղկատակը սիրելի,
Լուռ կանգնած էր, իբրև զազիր ու սև գործի հայելի։
Էլ չը կարաց իրան զսպել խեղկատակը դառնացած.
Նա հեգնօրէն տխուր ժպտաց, առաջ գնաց և ասաց.
«Երդւում եմ ես մեր մելիքի քաչալ գլխի կատարով,
Երդւում եմ ես այս ժողովի շարժառիթով, պատճառով,
Որ մեր կեանքում միշտ հերոս են հանդիսանում մկները.
Որ ամեն տեղ միշտ գլխից են հոտում բոլոր ձկները։

«Եթէ մի ձուկ հաւատարիմ չէ իր եղբայր ձկներին,
Նա կարող է հաւատարիմ լինել օտար մկներին։
Եթէ մի մարդ ինքն իրան չէ բարեկամ մերձաւոր,
Մթթէ կ'ըլնի նա բարեկամ օտարներին կեղծաւոր։
Ասում են, որ շունը շան միս չէ ճաշակում բնաւին,
Սակայն հայը ախորժակով միշտ ուտում է իր հային։
Մելիք, թէև դու խեղճ Պուղուս անուանում ես խենթ ուաէլ
Բայց տեսնում եմ, որ պէլերի թագաւորն ես դու եղել...»

ԺԶ

Խորհրդաւոր խոր լռութիւն տիրեց ամբողջ պալատում.
Փանահ-խանը զգաց թախիծ ու դառը վիշտ իր սրտում։
Ցնցուեց Մելիք-Շահնազարը Պըլը-Պուղու խօսքերից,
Սիրտը կարծես՝ խոցուեց դաժան ու թունաւոր նետերից։
Մօլլաներն ու մեծերը նայում էին շըւարած,
Դողդոջ ձեռքով շփում կարմիր մօրուսները հինայած։
Եւ կատաղած Շահնազարը, շրթունքները կրծելով՝
Դուրս վազնդեց խեղկատակին, բերնից փրփուր թափելով։

ԺԷ

Դարձեալ գիշեր, մռայլ գիշեր. ամեն տեղ մութ ու խա-
ւար.
Խաւարի մէջ խորասուզուած՝ լուռ քնած է ողջ աշխարհ։
Երկնակամարն Արմենիայի ծածկուած է մութ, սև քո-
ղով—
Լուսին չըկայ, որ գեղադէմ ժպտայ վերից իր շողով։
Խօլ խաւարում՝ հսկայի պէս՝ ծեր Մասիսն ալևոր

Ամպի տակին կանգնած է լուռ, իբրև տխուր սգաւոր։
Մայր Աթոռին Արարատեան թանձր մշուշ է տիրում.
Գմբէթները սուրբ տաճարի սևացել են խաւարում։

ԺԸ

Ո՞վ է այն հէգ բանտարկեալը, այն թշուառը վիրաւոր,
Որ իր դառը հառաչանքով թնդացնում է սար ու ձոր։
Ո՞վ է լալիս ու պապակւում ազատութեան ծարաւով,
Խորհրդաւոր լռութիւնը այնպէս խախտում գիշերով։
Դուցէ Հայոց Արտաւազդն է Մասիս լեռան անդնդում,
Շղթայակապ և յուսահատ, քաջքերի մօտ հեծկլտում։
Կամ Վրաստանի Ամիրանն է՝ կապանքներով կաշկան-
դուած՝
Անվերջ լալիս սրտամորմոք, մութ քարայրում բան-
տարկուած։

Դուցէ դժբաղդ Պրոմեթէյն է ժայռին մեխուած
հառաչում.
Թէ Շիլլոնի թշուառ զոհն է բանտի միջին տառապում։
Ո՛չ... Այդ Հայոց Մահրասան է, այն արեղան քաջազօր,
Որից թուրքը սարսափում էր, սարսափում էր սար ու ձոր։
Վագրի նման՝ քաջ Մահրասան բանտարկուած է վան-
դակում.
Ազատութեան տենչով լցուած՝ տառապում է նա բանտում։
Գիշեր-ցերեկ տանջւում է նա, սիրտը բեկուած ու ցաւոտ.
Խարխափում է մութ խաւարում, պայծառ լոյսին նա
կարօտ։

ԺԹ

Ո՞վ յանդգնեց մերձենալու Մահրասային անվեհեր.
Ո՞վ յանդգնեց նորա ձեռից խլել սուրը մահաբեր։
Մէթէ զոռոզ Շահնազարն է իր խոստումը կատարել.
Թէ պարսիկն է քաջի գլխին լոյս երկինքը սևացրել։
Ո՛չ։ Շահնազարն ու պարսիկը անկարող են և անզօր,
Անկարող են նոքա ընկճել արեղային քաջազօր։
Կայ աւելի բարձր մի ոյժ, մի ոյժ հզօր, անսասան,
Որի առաջ խոնարհուել է մեր աննկուն Մահրասան։

Օ՜, այդ ոյժը սուրբ է, վսեմ, անպարտելի և հզօր.
Այդ ոյժին է դիմել մատնիչ Շահնազարը նենգաւոր։
Այդ—մեր Հայոց եկեղեցու օրէնքն է մելեռանդ,
Այն օրէնքը, որ արել է մեր աշխարհը քարուքանդ։
Եկեղեցին չէ թոյլ տալիս արիւն թափել, ըսպանել—
Պատուիրում է՝ դէպ թշնամին ներողամիտ միշտ լինել։
Բայց ոտնատակ տրւաւ այդ սուրբ պատուիրանը Մահ-
ըասան.
Նա արիւնով ներկեց աշխարհ, դարձաւ ահեղ մարդա-
սպան։

Ի

Եւ հայ ազգի Հովուապետը[5]) սուրբ Միածնայ Տաճարի
Բանտարկեալ է արիւնավրէժ Մահրասային քաջարի.
Հայրենիքի սուրբ պաշտպանին մեղադրեալ է նա այսօր.
Քաջ Մահրասան բանտարկուած է, իբրև ըմբոստ յան-
ցաւոր...
Բանտարկուած է Մայր Աթոռի սառցատանը նա խաւար.
Ցուրտ ու խոնաւ իր բանտի մէջ տառապում է վշտահար։
Թող տառապի, ապաշխարի, աղօթք անի ու տանջուի.
Իսկ աշխարհը թուրքի ձեռքով թող աւերուի ու քանդուի...

ԻԱ.

Մայր Աթոռը պաշարուած էր։ Արիւնարբու քրդերը[6])
Գազանաբար խորտակում են մենաստանի դռները։
Ձիչ, աղաղակ, զէնքի շաչիւն թնդացնում են աշխարհը,
Արձագանք է տալիս հեռուից Մասիս լեռան կատարը։
Վառօդի սև, թանձր ծուխը մինչ երկինք է վերանում,
Ամպի նման՝ արեգակի պայծառ լոյսը խափանում։
Մենաստանի թուանքչիները պարիսպների վերևից
Ձիգ են թափում վանքը փրկել դաժան, ահեղ քրդերից։

ԻԲ

Տաճնայի մէջ ծերունազարդ Հայրապետը Վեհափառ
Աղօթում է, որ պահպանի Աստուած դահը մեր թշուառ։
Նա ձեռները երկինք պարզած՝ աղօթում է ծնկաչոք,
Որ Տէր Աստուած վանքը փրկի ոսոխներից անողոք։
Սակայն ի զուր... Նայիր՝ ահա արիւնարբու քրդերը

Կոտրտեցին մենաստանի հսկայական դռները.
Կոտրտեցին, ներս խուժեցին... Ահա վանքը սրբազան
Աւերում է պիղծ թշնամին, իբրև վայրագ, չար գազան...

ԻԳ

Քաջ Մահրասան էլ չի կարող մնալ անձուկ իր բանտում —
Մռնչում է, իբրև առիւծ իր երկաթէ վանդակում։
Մութ կամարը տատանելով՝ մռնչում է անհամբեր.
Բորբոքւում է ու բաբախում նորա սիրտըն անվեհեր։
Զէնքերը տուէք, նժոյգ տուէք Մահրասային քաջարի.
Նա խնդրում է, նա ուզում է թշնամու դէմ մաքառի։
Հասէր, հասէր, քաջ Մահրասա՛, բանտի դուռը խորտակէր.
Լուսաւորչի սուրբ Աթոռը ե՛կ ազատիր ու փրկէր։

ԻԴ

Այն քնչ ահեղ ղանթեր ընկան խաւարամած երկնքից.
Այն քնչ հսկայ լեռը փլեց քրդի գլխին վերևից։
Մահրասա՛ն է... Ամպերի պէս՝ որոտաձայն գոռալով,
Կոտորում է նա քրդերին՝ ահ ու սարսափ սփռելով։
Դիշերային կայծակի պէս՝ շողշողում են զէնքերը,
Աշնանային տերևի պէս՝ թափթփւում են քրդերը։
Պիղծ թշնամին արիւնաշաղախ գլորւում է, հառաչում.
Պիղծ թշնամին սարսափահար նահանջում է ու փախչում...

ԻԵ

Անցաւ որդէն ճգնաժամը։ Մայր Աթոռըն ազատուեց։
Մենաստանում ամեն կողմից աւետաբեր ձայն հնչեց։
Երկնակամարն ազատուեցաւ մռայլ ու սև ամպերից,
Արեգակը նորից պայծառ՝ ուրախ շողաց վերևից։
Եւ վանական եղբայրները ահա եկան, ժողուեցին,
Քաջահզօր Մահրասային օրհնեցին ու գովեցին։
Իսկոյն նոքա քաջի համար սարքեցին տօն փառաւոր,
Ովսաննայով, կէցցէներով դղրդացրին սար ու ձոր։

ԻԶ

Աստուածարեալ Հայրապետը սուրբ պատարագ մատուցեց,

Քուռն սիրով Մահրասալի լալն ճակատը համբուրեց.
«Այս օրուանից դու ազատ ես. գնա, որդեակ, մաքառիր.
Ծալռի նման՝ կուրծքդ դէմ տուր, հայրենիքդ պաշտպանիր։
Ես տեսնում եմ, որ Աստուած է քեզ ուղարկել հալի մօտ,
Որ դու բուժես նորա ցաւը եւ վէրքերըն արիւնոտ։
Աստուած թուրդդ ամեն կուռում անի կտրուկ, զօրաւոր.
Աստուած տայ ոյժ բազուկներիդ, որ միշտ լինես քաջազօր։

«Ինչպէս այսօր դու փրկեցիր սուրբ Աթոռը քրդերից,
Այնպէս էլ Թող Տէրը փրկի քեզ քո արած մեղքերից։
Մի ձեռիդ սուր, միւս ձեռիդ խաչ՝ գնա, կռուիր համարձակ։
Թուլամորթին քաջ գործերդդ Թող միշտ լինին օրինակ.
Հայրենիքի դաւաճանը Թող քեզ տեսնի, ամաչի.
Քեզ տեսնելով՝ մեր Թշնամին հալին Թող լաւ ճանաչի։
Թող այսուհետ անմահացնի քեզ մայրենի աշխարհը.
Թող քեզ գովի, փառաբանի բանաստեղծի քնարը»։

ԻԷ

Իբրև լոգնած և ուժասպառ մի հալածուած չար գազան՝
Ռազմի դաշտից յաղթահարուած փախչում էր նենգ Փանահ-խան։
Ցուսահատուած՝ նա փախչում էր Գարգար գետի եզերքով.
Նա փախչում էր, իր նժոյգի մէջքը դաղում մտրակով։
Փռնչալով՝ սլանում է խեղճ նժոյգը քրտնաթոր,
Սլանում է նա անդադար, անցնում լեռներ, դաշտ ու ձոր։
Խանը մենակ ու սարսափած՝ սրլանում էր Պարսկաստան,
Որ իր կեանքը փրկի մահից, գտնի այնտեղ ապաստան։

ԻԸ

Վարանդայում, Ասկարանի քանդուած, աւեր բերդի մօտ
Թափթփուած են պարսիկների դիակները արիւնոտ։
Գարգար գետի ժեռոտ ափը ողողուած է արիւնով.
Շուրջը թնդում, դղրդում է խառնիճաղանճ ձայներով։
Խոնարհում են վրացի, խևսուր, օս զօրքերը լեռնական,
Որոնց արքայ Թէյմուրազը բերել էր մեզ օգնութեան։

Այստեղ են մեր հսկայատիպ հերոսները լաղթանդամ.
Այստեղ են հայ իշխանները՝ մելիք Իւսուփ և Աթամ [7]։

ԻԹ

Ամենեքեան միահամուռ խորտակել են թուրքերին.
Այժմ նոքա հանուր ուժով, որոնում են Փանահին։
Բայց Փանահը սարսափահար՝ փախուստ տալով մահուան-
նից,
Արդէն վաղուց հեռացել էր Վարանդայի սահմանից։
Հաւատարիմ իր նժոյգին մտրակելով անդադար,
Հասել էր նա Մայր Արաքսի ափերը գեղ ու դալար։
Յոգնած խանը մօտեցել էր Խուդափերին կամուրջին,
Երբ յետևից յանկարծ հնչեց մի ձայն ահեղ և ուժգին։

Լ

Եւ այդ ծանօթ, հուժկու ձայնից ցնցուեց խանը
սարսափած,
Սանձը ձեռքից նա բաց թողեց, տերևի պէս դողդողաց։
Եւ երկաթէ հզօր մի ձեռք յանկարծ բռնեց Փանահին,
Տաշեղի պէս՝ նետեց նորան, զարկեց գետնի քարերին։
Նա վիրաւոր և ուժասպառ՝ ուժգին ճչաց, հառաչեց,
Թաւագլոր փռուեց գետին, հոգւոց հանեց ու լռեց։
Երբ կիսամեռ խանը նորից բացաւ պղտոր աչքերը,
Տեսաւ կապած շղթաներով իր ոտները, ձեռքերը։

ԼԱ

Նորա առաջ հսկայի պէս՝ պարթև հասակ, անսասան,
Ընկերների հետ միասին կանգնած էր քաջ Մահրասան։
Գլխին դրած մորթէ գլխարկ, սև փարաջան ծալած յետ,
Կողքին կախած իր վեղարը կանգնած էր նա խմբի հետ։
Ասպառազէն, խոժոռադէմ՝ կանգնած էր նա անվեհեր.
Նորա տեսքից սոսկում էին դաշտեր, ձորեր ու լեռներ։
Արաքս գետը՝ յորձանք տալով՝ կամուրջի տակ հոսում էր,
Կարծես՝ Դալի-Մահրասայի գովքը պատմում, խօսում էր։

ԼԲ

Եւ Մահրասան հեծաւ կայտառ իր մոխրագոյն նժոյգ ձին
Ու Վարանդա տարաւ իր հետ շղթայակապ Փանահին։
Տարաւ նորան հայի ահեղ դատաստանին յանձնելու,

Տարաւ իր հետ հայի մաղձը նորա գլխի թափելու։
Ճանապարհին գերուած խանը հառաչում էր ու լալիս,
Սակայն ոչոք ազատելու և օգնութեան չէր գալիս։
Նորա երկու բարեկամը՝ Շահնազար ու Միրզախան
Փախել էին ու Զանախչու բերդում գտել ապաստան։ [8])

ԼԳ

Բայց Շահնազար ու Միրզախան չը մնացին ապահով.
Նուտով նոքա՝ խանի նման՝ կապկպուեցին շղթայով։
Ղարաբաղի երեք դաժան հրէշներին ահաւոր
Այժմ գերել, շղթայել են հայերը քաջ և հզօր։
Ուրախութեան տղաղակով դղրդում են լեռները,
Դղրդում են Ղարաբաղի անտառները, ձորերը։
Ամենայն տեղ խինդ ու բերկրանք, նրուագարան ու տաղեր.
Ամենայն տեղ բուռն հրճուանք, պար ու ծիծաղ և խաղեր...

ԼԴ

Բայց... ծիծաղը լացի փոխուեց, իսկ երգերը—վէրքերի.
Խնդութիւնը շուտ դադարեց, մնաց կիսատ ու թերի։—
Շղթայակապ մատնիչները ու գարշելի Փանահ խան
Ցանկարծակի ազատուել են շղթաներից գերութեան։
Ազատուել են գերութիւնից ոչ սեփական ուժերով,
Այլ Վրաստանի նեռնդ, ընչաքաղց Թէյմուրազի ձեռներով։
Հայոց ազգի դաշնակիցը դաւաճանեց մեր ազգին,
Փակեց կապը սուրբ միութեան, երկրպագեց կաշառ-
քին։ [9])

ԼԵ

Աւաղ... ինչու, ինչու հզօր եւ քաջարի Մահրասան
Պատառ-պատառ չ'արաւ խանին իր կեռ թրով անսասան։
Ինչու նորան նա չ'սպանեց Արաքս գետի ափի մօտ
Ու չը նետեց պղտոր ջուրը գարշ դիակը արիւնոտ։
Մելիք-Իւսուփն ու Ամամը ինչու իրանց ոսոխին
Արծաթապաշտ և ուխտադրուժ Թէյմուրազի մօտ թողին։
Այժմ երեք արիւնարբու գազանները վայրենի
Դնացին դարձեալ աւերելու մեր աշխարհը մայրենի...

ԼԶ

Օ՜, սև ամպեր, քանի՞ ծածկէք դուք երկնքի կամարը.
Քանի՞ անգամ խաւարեցնէք դուք Ղարաբաղ աշխարհը։

Հէնց ուզում է արեգակը թափել վերից շողերը,
Իր շողերով ոսկեզօծել հայ աշխարհի հողերը.—
Ամեն կողմից իսկոյն գալիս, կուտակւում էք միասին,
Սփռում նորից մռայլ քօղը պայծառ ջահի երեսին։
Սիւնեաց երկինք, աշնան երկինք, փոփոխակա՛ն ես դու միշտ.
Մերթ բերում ես մեզ ուրախ օր, մերթ տխրութիւն, ցաւ ու վիշտ։

ԼԷ

Կէս գիշերին գեղ լուսինը լոզ էր տալիս երկնքում,
Տխուր նայում դէպի աշխարհ, ինքն իրան մորմոքւում։
Մերթ պահւում էր ամպերի տակ նա սարսափով ու դողով,
Մերթ ամպերից դուրս էր լողում, կրկին փայլում իր շողով։
Գանձակի մօտ լեզգիների [10]) դիակներ են թափթփած.
Դիակների մէջ անվեհեր Մահրասան է լուռ նստած։
Նա յոգնած էր պատերազմից, նա տխուր էր ու մոլոր.
Քաջի սիրտը կեղեքում էր մի զգացմունք ահաւոր։

ԼԸ

Գերեզմանի սառը քարին նստած է նա միայնակ,
Նստած է նա, հանգստանում, շուրջը արիւն ու դիակ։
Դաժան մահը, իբրև սառած դիակների պահապան,
Լուռ կանգնած էր կէս գիշերին ահեղ դաշտում ռազմական։
Զարհուրանքը, իբրև անխօս մի ուրուական դժնդակ,
Մեռելների միջին հանդարտ թափառում էր լուսնի տակ։
Տերևախիտ սօսիները սառը քամուց շշնջում,
Մի սոսկալի, սրտաճմլիկ դէպք են կարծես գուշակում։

ԼԹ

Ահա յանկարծ արիւնշաղախ ու յօշոտուած մի դիակ
Բացաւ աչքը, անթարթ նայեց Մահրասային դժնդակ։
Քաջը նստած՝ խոժոռադէմ նայում էր ցած գլխակոր,
Կարծես՝ վերից դիտում էր իր գերեզմանը ահաւոր։
Եւ ուժասպառ լեզգին՝ տանջուած՝ իր մրմնջող վէրքերից
Վերջին ոյժը հաւաքելով հանդարտ շարժուեց իր տեղից,

Գաղտնագողի ու նենգօրէն հեռուից նայեց դալկացած.
Եւ նորա թոյլ ձեռքին յանկարծ ատրճանակն որոտաց...

Խ

Եւ անողոք, օրհասական սեւ կապարը մահաբեր
Յրուեց Դալի-Մահրասայի ժեռոտ կուրծքըն անվեհեր...
Գնդակահար աւիւծի պէս՝ նա դառնագին մռնչաց
Եւ՝ խորտակուած սարի նման՝ գլորեցաւ դէպի ցած։
Մեռաւ քաջը... խլեց, տարաւ, տարաւ անգութ, սեւ
մահը.
Խաւարեցաւ հայ աշխարհի պայծառ լոյսն ու ջահը։
Բանդուեց, ընկաւ վշտի ծովը մեր փրկութեան փարոսը.
Ննջեց առ միշտ, լռեց յաւէտ հայրենիքի հերոսը... 11)

ՅԱՐՈՒԹԻՒՆ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՑ

Ծ ա ն օ թ ո ւ թ ի ւ ն ն ե ր

1) Խէնթ կամ գէժ քէշիշ թուրքերէն՝ Դալի-Մահրասա. Սորա իսկական անունը Աւագ վարդապետ էր, բայց ժողովուրդը տուաւ սրան գէժ մականունը։ Այս մականունը հին ժամանակներում տալիս էին քաջ հերոսներին։

2) Մաղէ-կամուրջը՝ Շուշուայ մօտ։

3) Ղարաբաղի Ջրաբերդ գաւառում։

4) Պըլը-Պօղի=Պէլ Պօղի, որ նշանակում է խենթ Պօղոս. Այդպէս էր կոչում Մելիք-Շահնազարը իր զուարճաբանին։

5) Սիմէօն կաթուղիկոս։

6) Ջալալի քրդերը։

7) Գիւլիստանի Մելիք-Յուսուփը և Ջրաբերդի Մելիք-Աթամը միացել էին վրաց Թէյմուրազ արքայի հետ և ընդհանուր ուժով ուզում էին ոչնչացնել Փանահ-խանի զօրութիւնը։ Բոլոր կռիւների ժամանակ հայ մելիքները հոգում էին իրանց դաշնակցի պիտոյքները և մատակարարում էին նորա վրացի, խեսուր և օս զօրքերի խառնիճաղանճ բազմութեան բոլոր պաշարեղէնները։

8) Ջանախչին կամ Աւետարանոցը Վարանդայի գլխաւոր բերդաւանն էր։ Առաջ այստեղ էր կեդրոնացած գաւառի իշխանութիւնը։ Բայց յետոյ Փանահ-խան, գտնելով Ջանախչու դիրքը պաշտպանութեան համար անյուսալի, խորհուրդ տուաւ Մելիք-Շահնազարին հիմնել Շուշուայ բերդը։ Այնուհետև Շուշուայ բերդը դարձաւ Վարանդայի իշխանութեան և պաշտպանութեան կենդրոնը։ Գարգար գետի մօտ կառուցուած

ճակատամարտում Փանահ-խանի զօրքերը ջարդւում են և ինքը փախչում է դէպի Պարսկաստան. իսկ Մելիք-Շահնազարը և Խաչէնի Մելիք-Միրզախանը, իբրև Փանահ-խանի դաշնակիցներ, յաղթութիւնից յետոյ փախչում են Ջանախչու բերդը և այնտեղ ամրանում։ Հայոց և վրաց միացած զօրքերը յարձակւում են Ջանախչու վերայ, բերդը աւերում և Շահնազարին ու Միրզախանին գերի առնում։

9) Մելիք-Իւսուփն ու Մելիք-Աթամը պատերազմից առաջ պայման էին կապել վրաց արքայ Թէյմուրազի հետ, որ վերջինս միայն բաւականանայ պատերազմական աւարով, իսկ Փանահ-խանը, Մելիք-Շահնազարը և Մելիք-Միրզախանը, ըստ պայմանին, պիտի յանձնուէին հայերի ձեռքը։ Սակայն պատերազմից յետոյ՝ Թէյմուրազը զանազան պատրուակներով յետաձգում էր այդ երեք չարագործին հայերի ձեռքը յանձնելը, չընայելով, որ փախստական Փանահ-խանին Դալի Մահրասան էր բռնել կէս ճանապարհին և կրկին բերել Վարանդա։ Ուխտադրուժ Թէյմուրազը, քանդելով հայերի հետ կապած պայմանը, գերուած Փանահին, Շահնազարին ու Միրզախանին տարաւ իր հետ մինչև Գանձակի կողմերը և մեծ փրկանք ստանալով այդ երեք չարագործից, արձակեց նոցա գերութիւնից։

10) 1796 թուին, երբ Գանձակը պաշարել էին վրաց Հերակլ թագաւորը և Փանահ-խանի որդի Իբրահիմ-խանը (այդ ժամանակ Փանահը սպանուած էր Պարսկաստանում և նորա տեղը Ղարաբաղում բռնել էր որդին), սորանց օգնութեան էր եկել և Աւարիայի Օմար խանը իր լեզգի զօրքերով։

11) Գանձակի պաշարուած բերդումն էին գտնւում տեղային հայասէր Ջաւադ-խանը և նորա մտերիմ բարեկամ՝ հայոց Մելիք-Մէժլումը իր երկու քաջերի՝ Դալի-Մահրասայի և Թիւլի-Արզումանի հետ միասին. Դալի-Մահրասան լեզգիների դէմ էր կռւում, իսկ Արզումանը՝ վրացիների դէմ։ Սոքա յաճախ իրանց զինակիցների հետ միասին դուրս էին գալիս պաշարուած բերդից, կայծակի նման՝ նետւում թշնամիների վերայ, նրանց ջարդում և կրկին վերադառնում բերդը։ Մի այդպիսի յանդուգն յարձակումից յետոյ, երբ անզգոյշ Մահրասան յոգնած նստած էր գիշերով՝ իր ձեռքով սպանուած լեզգիների դիակների մէջ՝ և հանգստանում, մի կիսաշունչ լեզգի յանկարծ ատրճանակով զարկեց և սպանեց նորան։ Դալի-Մահրասան սպանուեց Գանձակի գերեզմանատան մէջ և թաղուեցաւ այդ քաղաքի Մայր եկեղեցու գաւթում։

Ց. Թ.